CZU: 323.1(0:821.135.1-3)"16/17" https://doi.org/10.59295/lrr2024.02

Elemente de conștiință națională premodernă în opera lui Dimitrie Cantemir

Ștefan PURICI
UNIVERSITATEA „ȘTEFAN CEL MARE" DIN SUCEAVA
0000-0003-1217-402

Florin PINTESCU
UNIVERSITATEA „ȘTEFAN CEL MARE" DIN SUCEAVA
0000-0002-5374-2871

Elements of premodern national consciousness in the work of Dimitrie Cantemir. The central core of this scientific communication is given by the analysis of Cantemir's works, in a European and Romanian context, to reveal the elements of pre-modern national consciousness in the work of the Moldavian prince and scholar. In the Introduction, a series of assessments regarding the 'crisis of European consciousness' (Paul Hazard), from the end of the 17th century and the beginning of the 18th century, the period of Dimitrie Cantemir's intellectual formation and the 'roots of nationalism' (Lotte Jensen) are presented. The central part of the short paper is dedicated to the presentation and interpretation of the paragraphs from the Cantemirian works, which deal with the terms manor/fatherland/homeland. The final part of the communication highlights the basic conclusions of the 'traditionalist' school of history (with an emphasis on the works of Caspar Hirschi and Azar Gat), which considers nations, of which ethnicity is an essential component, to be creations significantly older than the age modern, as claimed by the 'modernist' school of history. The authors conclude that the works of the Moldavian prince make the logical transition, given by the evolution of European historical science, from the humanism of the Moldovan Miron Costin and the Wallachian Constantin Cantacuzino to the 'patriotic' Enlightenment of the Transylvanian School. In addition, analysing the scientific references brought into discussion and Dimitrie Cantemir's own conceptions related to the idea of homeland and people, the authors conclude that the latter represent the expression of a premodern national consciousness.

Keywords: Dimitrie Cantemir, Pre-enlightenment, Enlightenment, nation, 'Perennialist School', 'Modernist School'

Introducere

Formarea intelectuală a savantului și principelui Dimitrie Cantemir (1674-1723) a coincis cu ceea ce Paul Hazard denumea, cu o formulă care a făcut epocă, drept perioada de „criză a conștiinței europene" (1680-1715)[1], ce a prefațat gândirea ilu-

[1] Paul Hazard. *Criza conștiinței europene. 1680-1715*. Traducere Sanda Șora. Prefață Romul Munteanu. București: Editura Univers, 1973. *Editio princeps:* Paris, 1935 (3 volume).

minist[ă] din secolul următor[2]. Referindu-se succint la valoarea cărții *Criza conștiinței europene,* celebrul istoric Pierre Chaunu nota următoarele: „Criza conștiinței europene a fost studiată perfect de Paul Hazard. Și iată, după treizeci de ani, există puține lucruri care ar trebui modificate într-o carte care, în afara valorii sale formale, își păstrează și forța și adevărul”[3].

Analizând situația „elementelor naționale, populare, instinctive” (titlul capitolului IV din partea a patra, *Valorile imaginative și sensibile*) la sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVII, Paul Hazard nota următoarele:

„Pe atunci nu se inventase încă teoria superiorității unei rase față de altă rasă. Încă nu se analizase conținutul cuvântului: patrie. Nu exista nici măcar o conștiință clară despre ce anume este o națiune. Sentimentele pe care clopotnița și pământul de baștină le trezesc în suflete nu fuseseră completate de activitatea intelectuală care le explică și le justifică. Dar aceste sentimente erau trăite; de îndată ce un italian din Italia fărâmițată, de îndată ce un german din Germania dezbinată, de îndată ce un polonez din Polonia mereu învrăjbită cu sine, de îndată ce un spaniol din Spania adormită credeau că este atacată calitatea profundă sau măcar gloria exterioară a țării lor, începeau protestele și certurile; în fața caracterelor naționale, rațiunea universală și egalizatoare își pierdea drepturile”[4].

Cercetările ulterioare au arătat însă că în secolul XVII existau deja, în diverse țări ale Europei, diverse tradiții culturale care creionaseră identități naționale. Există deja o cantitate considerabilă de literatură consacrată acestui subiect, adusă în discuție într-un studiu recent semnat de autorii acestor rânduri[5].

Demersul științific al autorilor este structurat pe trei părți. Mai întâi, vom prezenta pe scurt problema „identităților naționale” în Europa secolului XVII – începutul secolului XVIII, perioada vieții lui Dimitrie Cantemir. Ulterior, vom prezenta și analiza termenii moșie/patrie/țară în operele cantemiriene. În finalul studiului, vom prezenta o serie de considerații ale unor autori ai școlii „perenialiste” relative la formarea națiunilor în Europa, care contestă teoriile istorice încă dominante astăzi, ce consideră că națiunea este o creație a epocii moderne. În final, în mod clasic, sunt prezentate concluziile autorilor.

Identitățile naționale în Europa secolului XVII – începutului secolului XVIII

În vederea plasării reflecțiilor principelui moldav legate de patria și poporul său într-un context mai larg, european, aducem în discuție o serie de concluzii reprezentative legate de tema acestui studiu, conținute într-o lucrare editată în 2016.

---

2 Idem. *Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea. De la Montesquieu la Lessing*. În românește de Viorel Grecu, București: Editura Univers, 1981. *Editio princeps:* Paris, 1946 (3 volume).

3 Pierre Chaunu. Civilizația Europei clasice, volumul 2, traducere de Adrian Alexandru Dobrescu și Mircea Gheorghe, București: Editura Meridiane, 1989, p. 242. *Editio princeps:* Paris, 1966.

4 Paul Hazard. Criza conștiinței europene. 1680-1715, p. 397.

5 A se vedea: Ștefan Purici, Florin Pintescu. Conștiință de neam sau conștiință națională în Moldova secolului XVII? Opinii și interpretări. În: Igor Șarov, Sorin Domițian Șipoș, Gabriel Moisa, Ion Eremia, Igor Bercu (coordonatori). *Latinitate, romanitate, românitate*. Volumul conferinței științifice internaționale. Ediția a VII-a. Chișinău, 2-4 noiembrie 2023. Chișinău: Lexon-Prim; Oradea: Ratio et Revelatio, 2023 pp. 125-127, cu bibliografia aferentă.

În conformitate cu opinia autorizată a profesoarei Lotte Eilskov Jensen, publicată în introducerea cărții *The Roots of Nationalism*, între 1600-1815 s-a manifestat în Europa, pornind dinspre vestul înspre estul continentului, un proces de „modelare" a culturilor naționale[6]. Editorul acestei cărți, a cărei apariție a fost sprijinită de către prestigioasa Netherlands Organisation for Scientific Research, arată că, printre altele, ea pune în evidență „continuitățile culturale" dintre națiunile premoderne și moderne[7].

Lucrarea oferă o *via media* între paradigma „modernistă" și cea „perenialistă", evidențiind în cazul primei „diferite aspecte ale formării identității moderne timpurii, ca limba, cartografia, istoriografia și literatura"[8]. În paradigma tradiționalistă, se arată că în cazul unor țări studiate în lucrare, ca Franța, Spania, Islanda, Anglia, Ungaria, Rusia și Republica Olandeză, „identitatea națională era ferm înrădăcinată în tradițiile culturale care au cuprins epocile premodernă și modernă"[9].

Partea a doua a cărții editate în 2016 de către Lotte Eilskov Jensen, intitulată sugestiv *The Genealogy of National Identity*, conține studiul fundamental *A Russia Born of War*, semnat de profesorul Gregory Carleton de la Tufts University din Medford și Sommerville, Massachusetts, iar partea a IV-a (*Maps, Language and Canonisation*) conține studiul chintesențial *The Roots of Hungarian Modern Nationalism. A Case Study and a Research Agenda*, semnat de către profesorul László Károly Marácz de la Universitatea din Amsterdam. Având în vedere relativa apropiere geografică a Rusiei și Ungariei de Moldova cantemiriană, ca și importanța acestor studii pentru tema articolului nostru, facem o serie de trimiteri la acestea.

Într-o amplă demonstrație, care începe cu prezentarea războiului popular al rușilor împotriva împăratului Napoleon I al Franței, Gregory Carleton arată că începuturile coagulării identității naționale ruse pot fi decelate cu certitudine în Rusia în vremea „timpurilor tulburi" (*Smutnoie vremia*) din 1598-1613[10].

Analiza autorului se concentrează pe prezentarea importanței și semnificației pentru identitatea națională rusă a operei călugărului Avraamy Palitsyn, membru al miliților rusești care au luptat împotriva polonezilor în 1612. Opera sa, *Istoriya v pamyat sushchim predydushchim godom* (Istorie pentru amintirea generațiilor următoare) a fost fixată în scris în jurul anului 1620, conținând 77 capitole, distribuite în trei părți. Aceasta are ca motiv central povestea asediului nereușit de 16 luni (23 septembrie 1608 – 12 ianuarie 1610) al mănăstirii Sf. Treime – Sfântul Serghie din Serghiev Posad, situat la circa 60 km de Moscova, întreprins de către forțele Uniunii Polono-Lituaniene. Descrierea acestui asediu de către Avraamy Palitsyn, în calitate de participant direct (era pe atunci chelarul mănăstirii) a rămas în

---

6 Lotte Jensen. The Roots of Nationalism. Introduction. În: Lotte Jensen (Editor). *The Roots of Nationalism. National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815*. Amsterdam: Amsterdam University Press B.V., 2016, p. 10: „In *The Roots of Nationalism,* we focus on the shaping of such 'national cultures' in Europe between 1600 and 1815. This historiographical demarcation is to be taken in a broad sense: while this volume focuses mainly on the seventeenth and eighteenth centuries, the specific periods that were most significant for creating a sense of nationhood may vary from nation to nation".

7 *Ibidem*.

8 *Ibidem*.

9 *Ibidem*, p. 22.

10 Gregory Carleton. A Russia born of War. În: Lotte Jensen (Editor). *The Roots of Nationalism*, pp. 153-166.

conștiința rușilor în calitate de arhetip, la care rușii au făcut referire în secolele XIX-XX și fac referire și în secolul XXI. Arhetipul acesta mixează în mod unitar ideea că poporul rus de rând, nu elitele sau eroii ruși, au apărat credința, identitatea și pământul rusesc.

Sau, ca să îl citățm pe Gregory Carleton cu un singur pasaj concluziv: „Notably, the archetypes of the Russian people that we meet on the pages of Palitsyn's history and which helped give shape to nineteenth-century Russian nationalism have not lost their vitality. The monumental sieges of Leningrad and Stalingrad in the Second World War only reaffirmed their iconic status, and in the twenty-first century, amid a newly awakened and resurgent Russia, they continue to serve as a common reference point for national pride by reprising an organic fusion of land, faith and collective identity. As championed today by filmmakers, political leaders, religious authorities and popular historians, the Time of Troubles, so construed, a tells a uniquely Russian story – one made more powerful whenever the feeling of isolation and confrontation with the West arise"[11].

Pornind de la proverbul unguresc „A nyelvében él a nemzet" (națiunea trăiește prin limba sa), atestat la mijlocul secolului XIX, László Marácz încearcă să demonstreze – și reușește în mod convingător, după părerea noastră – că limba maghiară constituie o caracteristică de bază a națiunii maghiare moderne timpurii[12]. Savantul maghiar pornește de la concluziile influentei cărți a lui Peter Burke[13], conchizând că în perioada cuprinsă între mijlocul secolului XV – sfârșitul secolului XVII, caracterizată inițial de apariția tipăriturilor în limbile vernaculare și finalizată cu impunerea acestora în calitate de limbi naționale într-o serie de state ale Europei, traducerea Bibliei într-o limbă vernaculară a contribuit la standardizarea sa[14]. Continuându-și demonstrația, autorul conchide că „cea mai importantă trăsătură a etno-simbolismului maghiar, identitatea limbii maghiare, este construită"[15] în special pe baza tipăriturilor în limba maghiară care apar începând cu cea de-a doua jumătate a secolului XVI, sub influența Reformei și a Contra-Reformei. Pastorul calvin Gáspár Károlyi (1529-1591) a tradus pentru prima dată în întregime Biblia în limba maghiară (Biblia de la Viszoly, 1590). Totodată, Apologetica catolică a părintelui iezuit Péter Pázmány (1570-1637), devenit arhiepiscop de Ungaria „a contribuit la standardizarea și crearea limbii maghiare literare"[16]. Tipăriturile religioase, culminând cu *Biblia de Aur* de la Amsterdam din 1683, tradusă și tipărită în limba maghiară de către Miklós Kis Misztótfalusi (1650-1702), conduc treptat la standardizarea limbii maghiare. În fond însă, această ediție reprezintă o rafinare a vechii ediții, mai sus citate, a lui Gáspár Károlyi[17].

În studiul relativ la conștiința de neam/națională publicat anul trecut în această prestigioasă serie, autorii acestui demers științific ajunseseră la concluzia că terme-

[11] *Ibidem*, p. 164.
[12] László Marácz. The Roots of Modern Hungarian Nationalism. A Case Study and a Research Agenda. În: Lotte Jensen (Editor). *The Roots of Nationalism*, p. 235.
[13] Peter Burke. *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press, 2004.
[14] László Marácz. *The Roots of Modern Hungarian Nationalism*, p. 236.
[15] *Ibidem*.
[16] *Ibidem*, p. 239.
[17] *Ibidem*, p. 241.

nul „neam” este de origine maghiară, iar literatura religioasă a jucat în secolul XVII un rol fundamental în impunerea și vehicularea termenilor *neam*, *român* (rumân) și *românesc* (rumânesc) în spațiul românesc[18]. În treacăt fie spus, există doar cinci ani între publicarea Bibliei de Aur de la Amsterdam și al *Bibliei de la București* (1688), monument al limbii române. Din acest motiv, considerăm că ar merita întreprinse niște cercetări comparative privitoare la importanța literaturii religioase în procesul de cristalizare a conștiinței naționale la maghiari și la români.

În cartea editată de către Lotte Jensen, Michael Wintler publică un interesant studiu intitulat *Emergent Nationalism in European Maps of the Eighteenth Century*. În acest studiu aflăm însă că deja în ultimul sfert al veacului XVII termenul „națiune” era folosit chiar în cadrul unor hărți destinate copiilor. Astfel, la Paris era publicată în 1675, de către renumitul cartograf Alexis-Hubert Jaillot (c. 1632-1712), o hartă-joc intitulată *Le nouveau jeu de geographie des nations*[19].

În spațiul românesc din secolul XVII lucrurile nu ajunseseră atât de avansate în plan cartografic. Abia în jurul anului 1717, Dimitrie Cantemir finaliza harta Moldovei (*Tabula Geographica Moldauiae*), tipărită însă abia în 1737 la Amsterdam, prin strădania fiului său, Antioh Cantemir.

Termenii *moșie*/*patrie*/*țară* în opera lui Dimitrie Cantemir

Format din punct de vedere intelectual în epoca de „criză a conștiinței europene” (Paul Hazard), Dimitrie Cantemir (1673-1723) demonstrează însă, prin opera scrisă, că ideile sale denotă o „sensibilă concordanţă cu evoluţia ştiinţei europene în domeniile geografiei şi istoriei”[20] și că este un „istoric al românilor, dar și un istoric universal, care a universalizat istoria și istoriografia românească”[21].

Termenul „patrie” a fost atestat documentar în spațiul românesc pentru prima dată în anul 1637, în Prefața de la *Psaltirea slavonă* de la Govora[22], cunoscând însă o întrebuințare intensă mai cu seamă în intervalul 1821-1848.

Termenul *moșie* cu sens de „patrie” este întâlnit, în ordinea cronologică a redactării operei cantemiriene, în primul roman satiric românesc, *Istoria ieroglifică* (1703-1705). La capătul unei lungi digresiuni, Vulpea (stolnicul Ilie (Enache) Țifescu) îi spune Șacalului (Maxut, ușarul, alias „Ciacalul”) următoarele: „toată slava şi lauda numelui cea mai de frunte iaste, când cineva cu ostenințele carile pentru moşiia sa sudorile ş-au vărsat şi pentru neamul său toate primejdiile în samă n-au băgat”[23].

Evident, aici avem de a face cu o teoretizare succintă asupra importanței dragostei de patrie.

---

18 Ștefan Purici, Florin Pintescu. *Conștiință de neam sau conștiință națională în Moldova secolului XVII? Opinii și interpretări*, pp. 120-125.

19 Michael Wintle. Emergent Nationalism in European Maps of the Eighteenth Century. În: Lotte Jensen (Editor). *The Roots of Nationalism*, p. 280.

20 Pompiliu Teodor. Dimitrie Cantemir şi preiluminismul sud-est european. În: Idem. *Interferenţe iluministe europene*, Cluj-Napoca: Editura Dacia, p. 62.

21 *Ibidem*, p. 70.

22 Ștefan Lemny. *Originea şi cristalizarea ideii de patrie în cultura română*. București: Editura Minerva, 1986, p. 62.

23 Dimitrie Cantemir. *Opere complete*. Volumul IV. Ediție critică publicată sub îngrijirea lui Virgil Cândea. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1973, p. 81.

Termenul *patria* (original latin și traducerea în română) apare de multe ori și în opera care a stat la baza întregii intrigi din filmul *Mușchetarul român* (regia Gheorghe Vitanidis, rol principal Iurie Darie), redactată în limba latină între anii 1714-1716. Însă, în această operă, termenul se aplică, printre altele, fie la persani, fie la mongoli sau turcii otomani.

Redăm doar următoarele considerații privitoare la valoarea simbolică a cultului patriei pentru turcii contemporani lui Dimitrie Cantemir.

„Turcii au, prin lege, poruncă, după o călătorie îndelungată, să-şi viziteze patria şi părinţii, dacă pot fi liberi să o facă – lucru pe care, cine l-ar neglija, i s-ar spune că a făcut-o împotriva preceptelor dumnezeieşti”[24].

În continuare, se citează un proverb turcesc și ce credeau turcii despre nerespectarea sa:

„La vremea cuvenită, a-ţi vizita patria şi părinţii nu-i de mai puţin preţ, decît pelerinajul religios făcut la Mecca”. Din această pricină, dacă vreun slujitor i-ar cere Domnului său voie să-şi vadă patria, acela nu poate nicidecum să i-o tăgăduiască, ba chiar, de i-ar tăgădui-o, Domnul, iar nu slujitorul ar purta vina acelui păcat”[25].

Termenul *patria* apare de mai multe ori în celebra *Descriere a Moldovei,* redactată în limba latină, la cererea Academiei din Berlin, între 1714-1716. Oferim cititorului doar două exemple care denotă, în concepția noastră, că principele moldav era pătruns de celebrul *dulcis amor patriae*, temperat însă de scrupulele deontologiei științifice necesare exercitării oneste a meseriei de istoric.

În celebrul capitol „Despre obiceiurile moldovenilor” din partea a doua a lucrării, savantul principe probează direct, după părerea noastră, existența unei conștiințe naționale premoderne, temperată însă de deontologia profesională necesară istoricului obiectiv:

„Având a descrie moravurile moldovenilor, subiect de altminteri necunoscut vreunuia sau doar cîtorva dintre străini, iubirea de țară (*amor patriae*, în originalul latin, nota ns.) mă îndeamnă și-mi poruncește să laud neamul în care m-am născut și să pun în bună lumină pe locuitorii acestui pământ de unde mă trag; pe de altă parte, iubirea de adevăr se opune și mă împiedică a lăuda lucruri pe care dreapta judecată mă îndeamnă să le critic. ... Învins de argumentele acestei iubiri de adevăr, mărturisesc sincer că, în afară de credinţa ortodoxă şi de ospitalitate, cu greu am putea găsi printre moravurile moldovenilor ce să lăudăm pe bună dreptate”[26].

Ulterior, în capitolul „Despre limba moldovenilor” din partea a treia a lucrării, Dimitrie Cantemir inserează inițial o părere declarativ-neutră privitoare la controversa privitoare la originea limbii moldovenilor: din latină sau din italiană? Deși, implicit, prin argumentele aduse, este de părerea primei tabere, totuși, nu și-o exprimă fățiș, am spune astăzi, din nou, datorită unor scrupule deontologice:

---

[24] Dimitrie Cantemir. *Istoria creşterilor şi a descreşterilor curţii Othman[n]ice sau Aliothman[n]ice, de la primul început al neamului, adusă pînă în vremurile noastre, în trei cărţi.* Volumul I (Cărțile Creșterii). Prefața traducerii românești de Acad. Virgil Cândea. Traducere românească și indice de Dan Șlusanschi. Ediția a doua revizuită. București: Editura Paideia, 2012, p. 249.

[25] *Ibidem*.

[26] Dimitrie Cantemir. *Descrierea Moldovei*. Traducere după originalul latin de Gh. Guțu. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1973, p. 309.

„Acum, după ce am expus argumentele ambelor părţi, nu îndrăznesc să spun care din ele se apropie mai mult de adevăr, de teamă ca nu cumva iubirea de patrie (*amor patriae* în textul latin, nota ns.) să-mi întunece privirile şi să ascundă vederii mele unele lucruri pe care ochii altora le-ar putea uşor descoperi”[27].

Termenul *patria* (transpus în română de către traducători fie prin termenul *patrie*, fie de *țară*), apare de câteva ori în *Vita Constantini Cantemyrii*, lucrare biografică, pe alocuri chiar panegirică, scrisă în limba latină în cinstea tatălui său, în perioada 1716-1718. Folosirea acestui termen este legată uneori de exaltarea eminentelor calități ale tatălui său, aflate „la modă” însă mai mult în epoca medievală, decât în cea premodernă: apărător al creștinătății, apărător al patriei (defensor patriae), părinte al patriei (pater patriae).

Calitățile mai sus enumerate ale lui Constantin Cantemir reies mai cu seamă din dialogurile sale (reale sau închipuite) cu regele Jan III Sobieski, cu voievodul Șerban Cantacuzino și din lungul discurs ținut în fața boierilor țării înainte de moarte (greu de crezut că ar fi fost rostit în realitate), cărora le recomandă să îl aleagă ca domn fie pe unul dintre fiii săi, Antioh sau Dimitrie, fie pe cel mai vrednic dintre ei.

Astfel, declinând oferta ultimului mare rege al Poloniei, transmisă prin preotul său duhovnic, de a-și uni cu el forțele împotriva turcilor, Constantin Cantemir își declară fidelitatea față de *Respublica Christiana*, însă refuză oferta din două motive: fiul său, Antioh Cantemir, era ostatic la turci; oștile turco-tătare, încă nebiruite de către polonezi, ar fi pustiit Moldova. Cuvintele bătrânului și experimentatului *oștean* Constantin Cantemir (slujise 17 ani în trupele Coroanei polone) sunt patetice: „Cine ar putea să fie omul cel mai ticăloșit dintre creștini care, cunoscînd ce se poate întîmpla în viitor și cunoscînd și obștescul folos al creștinilor, să se dea îndărăt de a-și vărsa pînă și ultima picătură de sînge sub steagul domnului Cristos?”[28].

Din același motiv – teama de a nu vedea Moldova devastată de turci și tătari, bazată pe concluzia sa, foarte bine întemeiată din punct de vedere militar, că austriecii și rușii nu îi vor putea înfrânge pe turco-tătari într-o singură campanie militară – refuză și oferta domnului Munteniei Constantin Șerban, de a se răscula împreună împotriva sultanului. Își argumentează însă refuzul, totalmente justificat de realitățile politice și militare ale vremii, invocând atât fidelitatea față de Creștinătate, cât și față de propria sa patrie.

Astfel, domnul Moldovei îi răspunde domnului Țării Românești că „se află creștin și după lege, și după inima lui, și că ar fi de o mie de ori mai bucuros să moară în tabăra creștină alături de creștini decât să trăiască fericit slujindu-l pe turcul asupritor, numai să știe, sau măcar să poată, cu un temei oarecare, pricepe că va putea, cu armele și cu legăturile sale, **dobândi libertatea întîi pentru patria sa, și apoi pentru ceilalți creștini**”[29] (subl. ns.).

---

[27] *Ibidem*, p. 365.

[28] Dimitrie Cantemir. *Viața lui Constantin Cantemir*. Text stabilit și tradus de Radu Albala, introducere de Const. C. Giurescu. București: Editura Minerva, 1973, p. 107.

[29] *Ibidem*, p. 127.

În sfârșit, în introducerea discursului ținut de „preafericitul bărbat, preaînțeleptul domn și prevăzătorul părinte al țării”[30] (*pater patriae*, în textul latin, nota ns.) în fața boierilor, acesta le arată că „vă sînt cunoscute ale mele stăruitoare și neînfrînte strădanii, pentru țară și pentru ai țării (*pro patria et patriotis*, în textul latin, nota ns.), atît din tinerețile mele, cît și la bătrînețe, și toate cîte, spre folosul de obște, sau le-am făptuit sub domnia înaintașilor mei, sau cu sudoare de sînge m-am străduit să se făptuiască”[31].

În partea finală a discursului său, bătrânul domn arată că, după o domnie de opt ani, a (re)așezat țara („clădesc la loc moșia aproape năruită și înviez țara ca din însăși cenușa ei”)[32], înțelegând să își facă însă și ultima datorie față de aceasta, prin desemnarea unui succesor: „ci vreau să vă sfătuiesc ca, atîta timp cît mai trăiesc, să alegeți pe urmașul meu, fie dintre fiii mei, dacă vi se par buni și cinstiți, fie dintre voi pe cel pe care-l socotiți mai vrednic, și către acesta să îndrept cîteva povețe, dobândite de mine într-o îndelungată deprindere. Căci numai cu aceasta îmi simt față de voi îndatorată conștiința, ca să nu fiu învinuit, după moarte, că nu m-am îngrijit de voi pînă la ultima suflare”[33].

După părerea noastră, acest ultim citat ilustrează depășirea de către bătrânul domn (în fond, de către cel care îi pune în gură aceste cuvinte: fiul său, Dimitrie Cantemir!) a viziunii medievale, în care dinastia se confunda cu țara, cu viziunea politică (pre)modernă, în care patria este mai importantă decât dinastia.

Termenii *patrie* și *moșie* apar și în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, redactată între 1719-1722 în latină, apoi tradusă în română. În „Pridoslovia” în limba română a acestei opere capitale privitoare la problema continuității și a istoriei timpurii a românilor, învățatul principe aduce în discuție necesitatea temperării iubirii de patrie din rațiuni, din nou, deontologice:

„...cu acest al nostru pentru vechimea Romano-Moldo-Vlahiii hronic, ca nu cumva de la vecinii de primprejur vreo vrajbă neîmblînzită să ne scornim [...] sau de dulce dragostea patriii nebuniți a fi socotindu-ne, să dzică că celea ce să cad credinții istoricești hotare am sărit”[34].

După „Pridoslovie”, savantul principe al Moldovei concepe un foarte interesant, am spune astăzi, Cuvânt Înainte, care face trimitere atât la conștiința sa dinastică, creștină și etnică („Dimitrie Cantemir voievod, cu mila lui Dumnădzău, a Moldovii moșnean domn și a svintei rossiești împărății cniadz. Tuturor iubiților în Hristos Dumnădzăul frați, romano-moldo-vlahilor, sănătate”). La finele acestuia, Dimitrie Cantemir se adresează „omeniților și iubiților simpatrioți”[35]. Apariția acestui termen neogrecesc în scrierile lui Dimitrie Cantemir (identificabil, de exemplu și în *Viața lui Constantin Cantemir*) denotă, în opinia noastră, climatul intelectual cosmopolit, generator de interferențe și influențe uneori neașteptate, în care și-a redactat opera principele moldav.

---

30 *Ibidem*, p. 215.
31 *Ibidem*.
32 *Ibidem*, p. 231.
33 Ibidem, p. 233.
34 Dimitrie Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Text ales și stabilit, tabel cronologic, prefață și note de Stela Toma. București: Editura Albatros, 1981, p. 5.
35 *Ibidem*, p. 17.

După cuvântul către cititori și „catastihul" celor 154 autori, ale căror lucrări au fost folosite de către Cantemir în calitate de surse ale *Hronicului*, acesta introduce o secțiune de „Prolegomene" (3 cărți). În Cartea a treia, capul 1 din Prolegomene, se echivalează cuvântul *patrie* cu *moșie*: „... adecă scriind noi pentru lucrurile patriii, cu totului de la noi să ne despărțim și de toată a sufletului pătimire carea veri din ură, veri din dragoste a ieși iaste obiciuită, de la noi rădicând, cu curată inimă și cu adevărată credință (precum adevăratului istoric să cuvine) și după a lui Platon poruncă nu numai noaă, ce și priiatinilor iubitorilor de adevăr și **moșiii** (= patriei, nota ns.) după putințele noastre să slujim"[36].

După „Prolegomene" urmează o foarte interesantă „Precuvîntare sau Pridoslovie în Hronicul vechimei Romano-Moldo-Vlahiii". Aici Dimitrie Cantemir face, inclusiv, recurs din nou la Platon pentru a fundamenta teoretic necesitatea iubirii patriei:

„Cu a pomeniţilor dară priiatini îndemnare şi cu a Academiii în învăţături luminate, dzic, a Berolinului (Berlinului, nota ns.) poftire, căutatu-ni-au a plini pravila şi învăţătura lui Platon, carea poronceşte: *Non solum nobis, sed et patriae et amicis vivendum*. Adecă: Nu numai pentru folosul nostru, ce şi pentru a patriii ceva să slujim şi pofta priiatinilor gios a lăsa să nu ne arătăm"[37].

Încheiem această secțiune de prezentare și analiză a scrierilor cantemiriene cu reflecțiile concluzive ale istoricului Ștefan Lemny. Preferăm să le inserăm aici în locul unor concluzii de etapă ale noastre, care ar fi, inevitabil, mai puțin frumoase ca formă și exacte ca fond.

„Mitul originilor romane nu este însă pentru Dimitrie izvor de nostalgii neproductive. Dimpotrivă, principele cheamă poporul la acțiune, arătând că este mai demn să «mori eroic» decât să duci o viață vrednică de dispreț. Aluzia nu este lipsită de legătură cu idealul pe care-l formulase deja în *Descrierea Moldovei*, «lupta pentru moșie», altfel spus împotriva dominației otomane, temă pe care o va dezvolta în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* într-o manieră mai bine argumentată din punct de vedere istoric și ideologic. Omniprezenta revendicare a romanității îl face să afirme că, prin vitejia exemplară de care au dat dovadă pentru a-și apăra libertatea, românii s-au dovedit a fi demni moștenitori ai glorioșilor lor strămoși și că principii români au condus cu mai multă înțelepciuni micile lor state decât marii regi sau împărați ai Europei"[38].

Apariția națiunilor în viziunea școlii istorice „perenialiste"

În general, școala istorică „modernistă" consideră națiunea ca fiind o comunitate politică și socială, construită și „imaginată" de către oamenii care se percep ca parte a unui grup. Totodată, se postulează că, datorită apariției școlilor de masă și a tiparului, care au promovat sistematic o anumită idee despre națiune, construirea acesteia

[36] *Ibidem*, p. 44.
[37] *Ibidem*, p. 65.
[38] Ștefan Lemny. *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*. Prefață de Emmanuel Le Roy Ladurie, traducere de Magda Jeanrenaud. Iași: Editura Polirom, 2010, p. 117. *Editio princeps:* Paris, 2009.

ar fi fost posibilă numai în epoca modernă. Cel mai autorizat reprezentant al acestui curent rămâne până astăzi istoricul american Benedict O'Gorman Anderson (1936 – 2015), care publica în 1983 foarte influenta lucrare *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. În cadrul acesteia, autorul susține că națiunea și naționalismul reprezintă „artefacte culturale" apărute la sfârșitul secolului XVIII, „ca rezultat al distilării spontane a unei complexe încrucișări de fapte istorice distincte"[39]. Nu ne propunem în cadrul restrâns al acestui studiu să emendăm critic această teorie, cu care nu suntem de acord, ci să aducem în discuție succint teoriile autorilor care consideră națiunea o „realitate" mult mai veche decât epoca modernă.

În acest sens, rezumăm schematic teoria tradiționalistă a istoricului Caspar Hirschi (1975 –), de la universitatea din St. Gallen, care publica în 2012 o lucrare influentă, din care prezentăm concluziile ce interesează acest studiu.

În Introducerea acestei cărți, autorul declară textual că lucrarea sa „will develop its main line of argument, which is that the origins of nationalism are to be attributed to late medieval Europe, that early forms of nationalism are already to be found in the Renaissance and that modern nationalism could only become such a mobilising force because of its presence in politics, scholarship and art of long ago"[40]. Parcurgând lucrarea, cititorul onest și imparțial va ajunge la concluzia că autorul demonstrează în mod convingător această aserțiune. Mai întâi, Caspar Hirschi demonstrează cu o mulțime de argumente că națiunile sunt creații istorice premoderne, a căror apariție trebuie înțeleasă în funcție de evoluția conceptelor „libertate națională" și „onoare națională"[41]. În viziunea sa, naționalismul apare în Europa catolică, în secolul XIV, Renașterea înregistrând doar o amplificare a acestuia[42].

Concluziile sale privitoare la naționalismul modern din secolele XVIII și XIX nu interesează demersul nostru științific, însă credem că nu este lipsit de importanță să inserăm în aceste vremuri destul de tulburi pentru România, un citat care arată forța (și pericolul) naționalismului modern, combinat cu fundamentalismul.

„Despite the deep conceptual contrasts between religious fundamentalism and nationalism, there are good reasons to assume that the two phenomena were closely linked and mutually influential in European history – and that they still are in some places of the world, such as India and Pakistan, Iran and Saudi Arabia, Israel and the United States"[43].

Istoricul israelian Azar Gat (1959 –), profesor la Școala de Științe Politice, Guvernare și Relații Internaționale de la Universitatea din Tel Aviv, publica în 2013

---

39 Cea mai reprezentativă lucrare de acest tip rămâne tot cea a lui Benedict Anderson. *Comunități imaginate. Reflecții asupra originii și răspândirii naționalismului*. Traducere de Roxana Oltean și Ioana Potrache. București: Editura Integral, 2000, p. 10.

40 Caspar Hirschi. *The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge University Press, 2012, p. 9.

41 Caspar Hirschi. *The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany.* Cambridge University Press, 2012, capitolul 3, Foundations of a new nationalism theory, pp. 34-49.

42 *Ibidem*, capitolul 5, Competing for honour: the making of nations in late medieval Europe, pp. 78-103 și capitolul 7 Humanist nationalism, pp. 119-179.

43 *Ibidem*, p. 213.

o lucrare de analiză a apariției națiunilor, focusată în principal pe „etnicitate politică" și naționalism[44].

Concluzia de bază a lucrării lui Azar Gat, foarte bine argumentată, este sintetizată de formula „națiunile și statele naționale se găsesc oriunde apare statul, de la începuturile Istoriei"[45]. Printre altele, autorul își centrează analiza pe noțiunea de „etnicitate politică", care revine de-a lungul întregii cărți, fiind prezentă în cadrul analizei atât a statelor mici, cât și a imperiilor. Sau, folosind propriile sale cuvinte, „By ethnicity I mean a population of shared kinship (real or perceived) and culture. ... Historical states are commonly classified into the following categories: petty-states, states, and empires. And in all of them ethnicity was a major factor. ... As a rule, the people of petty-states, of either the rural or urban type (city-states), were ethnically related. They tended to belong to the same ethnic space, although encompassing only part of that wider ethnic space, which was usually divided among a multiplicity of petty-states"[46].

Considerăm că această definiție se aplică în mod tulburător de exact inclusiv Moldovei (și Țării Românești) din perioada premodernă, care au fost „petty-states". Însă, în Transilvania, am avut altceva: etnia politică dominantă a fost cea maghiară, nu cea română. Și cu aceasta, ajungem la altă concluzie majoră a lui Azar Gat: statele au fost construite, de-a lungul istoriei, de către o etnie (etnii) bine definită, iar „etnicitatea" a reprezentat dintotdeauna o noțiune politizată („Ethnicity made the state and the state made ethnicity, in a reciprocal and dialectical process. Indeed, both these threads of causation reveal how highly political ethnicity has always been)"[47].

„Etnicitatea politică" nu a fost, după părerea istoricului israelian, deloc o invenție modernă, ci s-a manifestat chiar de la începuturile statalității, fiind influențată de existența unor comunități culturale înrudite („Although highly diverse, nationhood and other forms of political ethnicity have been such common and powerful features of human reality from the very beginning of statehood because people had always been heavily biased toward those they identify as their kin–culture community)"[48].

Merită să fie pomenită o concluzie a lui Azar Gat, aplicabilă Moldovei cantemiriene, dar și Munteniei sau românilor din Transilvania acelor vremuri: societățile iliterate au avut la dispoziție „mijloace puternice de transmisie culturală, pe scară largă": centre clericale, poeți ambulanți, dansuri, festivaluri și jocuri cu semnificație rituală, negustori ambulanți, școala și armata, care întăreau ideea unei înrudiri și culturi comune[49].

Și, în final, autorul israelian prezintă urmarea logică a acestei situații: „Far from being a modern invention, Serbs, Croats, Bulgarians, Hungarians, and, to a

---

44 Azar Gat with Alexander Yakobson. *Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. Cambridge University Press, 2013. Alexander Yakobson semnează doar capitolul 7, ultimul al cărții.

45 *Ibidem*, p. 4.

46 *Ibidem*, p. 3.

47 *Ibidem*.

48 *Ibidem*, p. 131.

49 *Ibidem*, pp. 12-13.

lesser degree, Slovenes and Romanians crystallized as distinctive ethnonational political identities during their early histories in the Middle Ages"[50].

Existând deja o „identitate politică etnonațională" în Moldova sfârșitului de secol XVII și începutul de secol XVIII și având în vedere enciclopedismul formației spirituale a lui Dimitrie Cantemir, considerăm că nu putem nega existența unor elemente de conștiință națională premodernă atât în scrierile principelui moldav, cât și, foarte important, în masa iliterată (în marea ei majoritate) a moldovenilor de atunci.

Începându-ne demersul științific cu recursul la opera lui Paul Hazard legată de „criza conștiinței europene" din perioada 1680-1715, înțelegem să îl finalizăm cu opera aceluiași autor, legată însă de gândirea europeană din secolul XVIII, și anume cu considerațiile lui Friedrich al II-lea al Prusiei despre ideea de patrie. „... Ești atît de puternic legat de ideea de patria ta, fără să o știi, încît nu poți nici să te izolezi, nici să te separi de ea fără să pătimești din cauza greșelii tale. ... Dragostea de patrie nu este deci ceva convențional, ea există realmente"[51].

Ca și pe celebrul monarh prusian, *dulcis amor patriae* l-a influențat pe principele moldav de-a lungul vieții sale, fie că se găsea în Turcia, în Moldova sau în Rusia. Cu siguranță, și el a fost un *Philopatros.*

Concluzii

Destinul implacabil a făcut ca nici Miron Costin să nu-și poată finaliza opera *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, după cum nici Cantemir nu și-a terminat *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, care reprezintă o amplificare, de nivel superior, a concluziilor de bază ale operei costiniene. Terminarea acestor opere ar fi favorizat, cu siguranță, atât acuratețea, cât și dimensiunea concluziilor acestei comunicări: ambele ar fi fost cu siguranță mai categorice și mai scurte. Având însă în vedere situația, autorii inserează o serie de concluzii de etapă care, consideră ei, pot fi nuanțate, emendate critic, însă nu respinse în întregime.

1. Pornind de la aprecierea lui Pompiliu Teodor, care îl încadra pe Dimitrie Cantemir în categoria scriitorilor preiluminiști, conchidem că operele principelui moldovean realizează tranziția logică, dată de evoluția științei istorice europene, de la umanismul marelui logofăt Miron Costin și a stolnicului Constantin Cantacuzino la iluminismul „patriotic" al Școlii Ardelene.

2. În operele cantemiriene sunt oferite o serie de date, destul de amănunțite, referitoare la unitatea teritorială, națională, originea latină, continuitatea românilor în spațiul carpato-danubiano-pontic, moravurile, talentele militare și ortodoxia lor, noțiunea de *moșie/patrie/țară*. Acest fapt pledează, în opinia noastră, pentru atribuirea existenței la principele moldovean a unei conștiințe naționale premoderne (sau „conștiințe etnice", ca să îl citățm pe academicianul clujean Ioan-Aurel

[50] *Ibidem*, p.188.

[51] Paul Hazard. *Gîndirea europeană în secolul al XVIII-lea*, p. 437. Citatul este extras din scrierea lui Friedrich al II-lea *Scrisori despre dragostea de patrie sau corespondența dintre Anapistemon și Philopatros*, redactată în 1779.

Pop). În fond, aceasta exista deja de multă vreme în Europa vestică și centrală și… în Ungaria și Rusia, situate geografic destul de aproape de Moldova.

3. Relativ la problema continuității, expusă magistral în *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, principele moldav poate fi considerat inițiatorul acesteia în istoriografia română, sarcina dezvoltării sale fiind preluată și dezvoltată de către reprezentanții Școlii Ardelene. În această operă, Dimitrie Cantemir ne apare cel mai clar în postura de savant patriot.

4. Analizând trimiterile științifice utilizate și concepțiile personale ale principelui cărturar, legate de termenii *moșie*/*patrie*/*țară*, puse în legătură cu considerațiile teoretice ale lui Paul Hazard, Lotte Jensen, Caspar Hirschi, Azar Gat etc., considerăm că acestea trimit la existența unei conștiințe naționale premoderne. În definitiv, așa stăteau lucrurile la sfârșitul secolului XVII în vestul și centrul Europei, ca și în Polonia, Ungaria și Rusia învecinate (vezi lucrarea coordonată de Lotte Jensen).

5. În cazul special al românilor, credem că termenii *moșie*/*patrie*/*țară* ar fi putut reprezenta expresia unei conștiințe naționale chiar moderne, doar dacă ei și-ar fi realizat în secolele XVII-XVIII, fie și parțial, unitatea politică.